

עת-מזל

עוזן להולדת ארץ ישראל ועם ישראל

ירושלים כמרכז להפקת נסיון נגד ארם נחשים [עמ' 11]

איך אבילה 17 יום בארץ ישראל? [עמ' 14]

נער הליווי מבגדד [עמ' 25]

"הפרשה" [עמ' 19]

המא

יד יצחק בן-צבי

דו-ירחון כרך כה, גיליון 2 (166)
נובמבר 2002 כסלו תשס"ג

וגדול קטור בשנים בפשעים

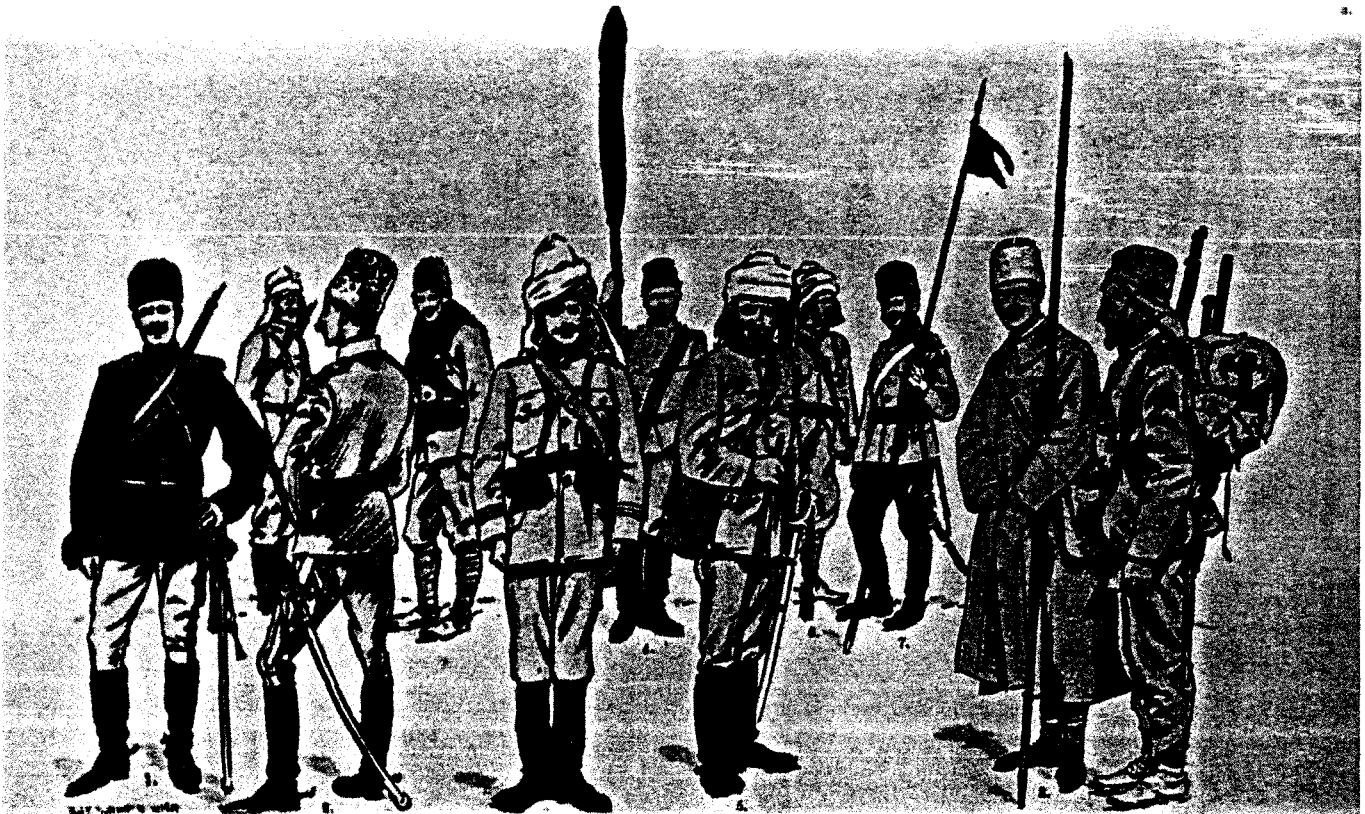
סיפורו של
נער ליווי יהודי

מבגדד

ירון בינאה

בראשית המאה ה־20 הייתה קהילת בגדד נתונה בעיצומן של תמורות ששינו את פניה שינוי ניכר, בדומה לקהילות יהודיות אחרות בארצות האסלאם. הייתה זו אחת הקהילות הגדולות במזרח - לפי הערכות מנתה בסוף המאה ה־19 כ־50,000 נפש, מתוך אוכלוסייה כוללת של כ־150,000. מגוון העיסוקים של יהודי העיר היה רחב - מסחר בין־לאומי, מסחר מקומי, רוכלות, מלאכות רבות, שירותים ועוד. רבים נותרו מחוסרי עבודה - בהם חלק גדול מן המהגרים אל העיר - ויצרו שכבה נרחבת של עניים. בצד הבידול המעמדי, שהוליד חיכוכים ומתיחויות בקהילה, התחולל חילון, שהיה שינוי תרבותי רב חשיבות.

בעקבות הרפורמות ("ה־תנסמאת") במעמדם של הנתינים הלא־מוסלמים באימפריה העותמאנית, הנהיג את הקהילה רב ראשי ("חכם באשי"), והוא מילא תפקיד הנהגתי כללי ותפקיד רוחני־דתי, ולצדו "ועד גשמי" של פרנסי ציבור ו"ועד רוחני" של רבנים. נסיבות שונות הביאו לכך שחשיבותם של החכמים בחיי הציבור גברה במידה ניכרת במהלך המאה.

חיילים בצבא הטורקי 1915 מתוך: A.N. El Gedid Modern, Ottoman Troops 1797-1915

שנת
המקבל דאיתו כמורה חרב יהודה משה פתייא דחי
המחבר
י"ן תרקה. בית לחם יהודה. ומנחת יהודה

חרב יהודה פתייא (1859-1942)

על פי דימוי שנתקבל הן בספרות המחקר (שעודנה רחוקה מלמלא את החסר) הן בספרות היפה, שאת רובה ככולה יצרו בני העדה, היו החיים בקהילת בגדד שונים מהחיים בקהילות המזרח האחרות. סופרים כשמעון בלס, סמי מיכאל ואלי עמיר נטו להציג את חייה של העילית, והעדיפו לתאר את פניה היפות, המשכילות והמעודנות. מציאות אחרת, של עוני מרוד ומנוול ושל עבריינות מסוגים שונים לא נזכרה אלא ברפרוף, כאילו הייתה תופעה זניחה ולא בולטת (ראו ורד לי, "כן, בעיקר כולנו הסתובבנו בחליפות לבנות ושיחקנו קריקט", תרבות וספרות, הארץ, 2.8.2002).

היצירה התורנית העשירה של חכמי בבל במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 מכילה ידיעות רבות עניין לציור דמותה של יהדות זו, וראוי לחקור היטב את הסוגות הספרותיות השונות כדי לקבל תמונה אמיתית יותר של דמותה החברתית, התרבותית והדתית של יהדות עירק.

שלמה דשן סבר כי התמודדותו של הממסד הרבני עם תופעות החילון המתרבות והולכות – בעיקר בתחום חילול שבת וזלזול במנהגים – הייתה דווקא נינוחה להפליא. העבריינים נתפסו כמי שכשלו באופן רגעי או שחטאו מחוסר ידיעה. אין כל עדות לתחושת איום של חילוניות עקרונית או למודעות לאפשרות כזאת. מחאה ממשית נגד פריצת הגדרות מצויה רק בדרשות של בודדים, דוגמת ר' שמעון אגסי, המקונן גם על היעדר השפעת החכמים. להלן נראה כי בידי חכמים נמצאו אפיקים נוספים, מתוחכמים, לתיעול תחושותיהם כלפי התמורות בסביבתם.

הסיפור שלהלן מצוי במקור שאינו שגרתי. את ספר "מנחת יהודה", שנדפס בבגדד בשנת תרצ"ג, תיאר מחברו, ר' יהודה משה ישועה פתייא, בתיאור הזה: "בזאת המחברת יבואר פסוקי פרשת בראשית כפשוטן וכחוויתן גם יבואר בו ענין החלומות ורמזיהם ופירוניהם ומעשה הרוחות ודינם וגלגולם". אחת החטיבות בספר היא אסופת סיפורים שעניינם גירוש דיבוקים על ידי המחבר, שנודע כמומחה לכך.

על פי רוב היו קרבנות האיחוז (הדיבוק) נשים, והרוח שנכנסה בהן הייתה נשמתו של גבר שהוחזר לעולם הזה על מנת לתקן או למרק את חטאיו לפני ריצוי עוונות בגיהנום. דיבוב הרוח היה הליך קבוע בתהליך גירוש הדיבוק; המגרש היה שואל לזהותה, לחטאיה, לחוויית המוות, לסבלה בעולם הבא ועוד. בדרך כלל גוללו הרוחות הללו את סיפורי חייהן, והתוודו בעיקר על עברות בתחום המוסר הדתי ועל עברות מין, אותן עברות שבגינן נענשו בגלגול. הרוחות ניחנו גם בידע על חטאיהם של אחרים, וכך יכלו להציג תמונה רחבה יותר על מצבה הדתי של הקהילה מזו שהייתה ידועה לרב או לבני הקהילה.

סיפור גירוש הדיבוק מהווה אמצעי דיכטי ראשון במעלה, ומאפשר לחכם מספר להעביר מסרים שייטכן שקהלו לא היה מוכן לשמוע בצורה ישירה – חשיפת עברות ועבריינים, הוקעת תשוקות אסורות, תיאור עונשם הנורא של החוטאים, וחיוק האמונה המתרופפת במערכת הערכים המסורתית של שכר ועונש. אמצעי אחר היה פתרון חלומותיו של המחבר עצמו בפני הציבור (לדוגמה: מנחת יהודה, לו ע"א). סיפוריהן של הרוחות המובאות בספר מתארים מציאות חברתית ומוסרית קשה ביותר. בין העברות הנפוצות – חילול שבת, אכילת מאכלות אסורים, יחסים קרובים עם גויים, חוסר צניעות, ניאוף, זנות ומשכב זכר. כך למשל סיפרה רוחה של רוזה בת פרחא, בין שאר דבריה: "ובעוה"ר [=ובעוונותינו הרבים] חצי הנשים הם מזנות תחת בעליהן מלבד הבתולות ומשכב זכור שאין אני מדברת בהם" (שם, נא ע"א).

אישור לתפוצתה של תופעת משכב זכר ושל זנות הומוסקסואלית בקרב יהודים בבגדד מצוי בדבריו של אחד מגדולי חכמי בבל במחצית השנייה של המאה ה-19 – ר' יוסף חיים (נפטר ב-1909): אמנם טפל הוא [=עוון גילוח הזקן בתער] לעו[ו]ן החמור של הזנות שהוא שגוי ומשוקף לפניו יתברך יותר מכל עונות החמורים שבעולם ובפרט זנות של משכב זכור שהוא מתועב אצל כל בעלי הדעות שבעולם. הלא תדעו הלא תבינו הלא תשמעו כי פסתה המספחת הרעה הזאת בעיר הזאת עד מאד והולכת ורבה ימים על ימים ואין איש שם על לב. [...] הלא תדעו אם לא יהיה שמירה והשגחה על הדבר הרע הזה הנה הוא מתרחב והולך עד שיגיע למדרגה התחתונה. עוד מעט וינשא הזכרים למנאפים במקום נשים ויכתבו להם כתובה וכו'. [...] ואין האדם יראה בעיניו ילדים הולכים

ברצונם לקלוץ [=לבית בושת] לעשות מעשה הרע הזה. מה יאמרו הגויים המנאפים עמהם הלא זה העם אשר נקראים יהודים שימותו על דינם רוב מעשיהם זה סרסור זה רע הלא [אפילו] בעיניהם של המנאפים נמאסים היהודים [...] וכמה חלול השם יש בדבר הזה (ר' יוסף חיים, מים חיים, מהדורת 'סאלם, ירושלים תשנ"ג, עמ' קסג-קסד).

לעיון נוסף:

ח' סעדון (עורך), עיראק, ירושלים תשס"ב.

ש' דשן, "יהודי בגדאד במאה ה-19: הצמיחה של רבגוניות מעמדית ותרבותית", זמנים, 73 (2000/2001), עמ' 30-44; ושם מ"מ לספרות המחקר.

י' בילו, "הדיבוק ביהדות: הפרעה נפשית כמשיאב תרבותי", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ג), עמ' 529-563.

אחד הסיפורים המרתקים ביותר בהקשר זה מגיע מפי אישה נשואה ששמה כתון בת יונה יוסף, שהגיעה לטיפולו של המחבר בחול המועד של פסח תרע"ח (1918). בדיעבד התברר כי הרוח אינה אלא אחיה שהתפרנס כנער ליווי ונהרג שנתיים קודם בהיותו בן 24. נראה כי עיסוק זה לא היה נדיר, והוא מצטרף לידיעות נוספות על שכיחותה של תופעת משכב זכר בקרב יהודי עירק וארצות מוסלמיות אחרות. להלן וידויה של רוח הבחור בפני הרב פתייא:

ואמר שהוא יאודה בן יונה הנז' אחי האשה הזאת כתון. וזו עמאם היא אמו. והוא כי בעת מלחמת מלכי הברית [=מלחמת העולם הראשונה] שהחילה ביום עשירי לאב של שנת התרע"ד [=1914] שלקחו התוגרמים את בחורי בני ישראל שבכל המקומות לצבא לא נלקח הוא עמהם יען כי הוא היה יפ"ת [=יפה תואר] ויפה מראה ואהוב לכל שרי הצבא. רק בשנת תרע"ו [=1916] נשתוקק גם הוא לילך למלחמה והלך לו בחודש שבט. ובהגיעו לירושת"ו [=ירושלים תכונן ותבנה] היה מוסק [!] שם באוירון ובלא מתכוין נסגר פתח האוירון בעוד היות רגלו אחת מחוץ לדלת וברגע חתך הדלת את רגלו בעת הסגרו למעלה מן הארכובה וניתזה למרחוק. ומרוב הכאב היה מתגלגל בארץ

פנים ואחור וכל רפואה לא הועיל לו עד שלבסוף הבאיש מקום החתך וירום תולעים וימות מיתה משונה רח"ל [=רחמנא ליצלן]. ולא חסה עין בני ישראל עליו לקברו יען כי קרקע הקבורה מוכרים אותה הציבור בירושת"ו בדמים יקרים. עד שראו שיש באצבעו טבעת זהב ולקחו אותה וקברוהו. והוא היה בן כ"ד שנה קטון בשנים וגדול בעונות ובפשעים כבן מאה שנה. כי הוא היה יפ"ת ויפ"מ [=יפה תואר ויפה מראה] ולכן היה שרי הצבא אוהבים אותו כי הוא היה ממלא רצונם ורצון נשותיהם והיה לוקח שכר טרחו מב' הצדדים גם כמה נשים זונות אוהבים אותו ומשחחים אותו שיעשה רצונם כרצונו מכל צד שירצה ובכל זמן שירצה אפ"ל [לן] בשעת הוסת. גם איסור נלוו עמם כי כל איסורי התורה כהיתר נחשבו לו. ובזמן לא כביר הצביר לו כעפר איסורים ועונות ופשעים עד אשר נלכד ברובי עונותיו ופשעיו ומת באותה מיתה משונה רח"ל. ואחרי מותו שב חלק הנפש של רגלו הנחתכת למקומה ונעשה רוח ונכנס באחותו כתון בעת שנבהלה על בתה שנפלה מן הגג ולכן היה מגלגלה בקרקע כמו שהיה הוא מתגלגל בעת שנחתכה רגלו. ולפי שהוא מלומד לזנות ולנאוף תמיד לכן גם עתה לא יוכל השקט ושוכב עם אחותו בכל עת שירצה והיא מרגשת שאיש זר מתעלל בה ומצטערת הרבה מאד וכו' וכו' (מנחת יהודה, נד ע"א-ע"ב).

האם, ששמעה את הסיפור, טענה כי אין מדובר בבנה, אך הרב פתייא נתן לה סימנים שאישרו את זהותו. הטיפול ברוח זו היה מהטיפולים הקשים והממושכים המתוארים בספר, בעיקר משום אישיותו המושחתת של בעל הרוח, שלאחר שלא יכול היה לשכב עוד עם אחותו "היה יוצא ממנה והולך ושוכב עם חתול או עם כלבתא וכיוצא". בדיעבד התברר כי אף האב היה כנראה גבר יצרי ומושך, ומעשה אבות היה סימן לבנים. רוחו סיפרה כי נענש על שנענה להצעתה של אישה נשואה לקיים עמה יחסי מין תמורת סכום כסף. רק לאחר יותר משנתיים של טיפול מאומץ עלה ביד הרב פתייא לתקן את רוחו ולשחרר את האישה לחלוטין מן הדיבוק.

